

15. Зверев И. Д. Экологическое образование и воспитание: узловые воирсы / И. Д. Зверев // Экологическое образование: концепции и технологии: сб. науч. трудов. – Волгоград: Перемена, 1996. – С. 72–81.
16. Пустовіт Г. П. Теоретико-методичні основи екологічної освіти і виховання учнів 1–9 класів у позашкільних навчальних закладах: монографія / Г. П. Пустовіт. – К.; Луганськ: Альма-матер, 2004. – 540 с.
17. Рудишин С. Д. Теоретично-методичні засади біологічної складової підготовки еколога у вищих навчальних закладах. автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.04 / С. Д. Рудишин. – К., 2010. – 41 с.
18. Рідей Н. М. Теорія і практика ступеневої підготовки майбутніх екологів: автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.04 / Н. М. Рідей. – К., 2011. – 58 с.
19. Трегобчук В. Концепція сталого розвитку для України / В. Трегобчук // Вісник НАН України. – 2002. – № 2. // [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/portal/all/herald/2002-02/7.htm>
20. Концепція екологічної освіти України // Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України. – 2002. – № 7. – С. 3–23.
21. Білецька Г. А. Підготовка кваліфікованого фахівця-еколога як один із шляхів вирішення екологічних проблем / Г. А. Білецька // Зб. праць за матеріалами Всеукр. наук.-практ. конф. «Шляхи вирішення екологічних проблем урбанізованих територій: наука, освіта, практика». № 5. – Хмельницький: Технолог. ун-т Поділля, 2003. – С. 156–158.
22. Бусел В. Т. Великий тлумачний словник сучасної української мови / В. Т. Бусел. – К.: ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.

УДК 371.4(477.83+437)

В. В. ЛУЧКЕВНЧ

РОЗВИТОК КОМЕНІОЛОГІЧНИХ СТУДІЙ У ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІЙ НЕДАГОГІЧНІЙ ТРАДИЦІЇ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ

Показано дослідження спадщини відомого чеського педагога Яна Амоса Коменського в західноукраїнській педагогічній думці міжвоєнного періоду (1920–1930-і роки). На основі аналізу праць вітчизняних педагогів виявлено основні тенденції розвитку коменіологічних студій у вказаний період, з'ясовано їх вплив на формування національної системи освіти. Значну увагу приділено вивченню виховної концепції Я. А. Коменського крізь призму аналізу праць західноукраїнських педагогів.

Ключові слова: коменіологічні дослідження, українська педагогіка міжвоєнного періоду, національна система навчання і виховання.

В. В. ЛУЧКЕВНЧ

РАЗВИТИЕ КОМЕНИОЛОГИЧЕСКИХ СТУДИЙ В ЗАПАДНОУКРАИНСКОЙ НЕДАГОГИЧЕСКОЙ ТРАДИЦИИ МЕЖВОЕННОГО ПЕРИОДА

Раскрыто исследование наследия известного чешского педагога Яна Амоса Коменского в западноукраинской педагогической мысли межвоенного периода (1920–1930-е годы). На основе анализа трудов отечественных педагогов выявлены основные тенденции развития коменіологических студий в указанный период, показано их влияние на формирование национальной системы образования. Значительное внимание уделено изучению воспитательной концепции Я. А. Коменского сквозь призму анализа трудов западноукраинских педагогов.

Ключевые слова: коменіологические исследования, украинская педагогика межвоенного периода, национальная система обучения и воспитания.

V. V. LUCHKEVYCH

THE DEVELOPMENT OF COMENIOLOGICAL STUDIOS IN THE WESTERN UKRAINIAN PEDAGOGICAL TRADITION OF THE INTERWAR PERIOD

The article is devoted to the research of the heritage of a famous Czech pedagogue John Amos Comenius in the Western Ukrainian pedagogical thought in the interwar period (1920-1930s). The main trends of the

development of Comeniological studios in the mentioned period were revealed on the basis of the analysis of the works of native pedagogues, and their influence on the development of the national education system was determined. A significant attention was paid to the study of J. A. Comenius' educational concept through the prism of the analysis of the works of Western Ukrainian pedagogues.

Keywords: *Comeniological investigations, Ukrainian pedagogy in the interwar period, the national system of education.*

Розвиток національної системи освіти є одним зі стратегічних завдань України. Зумовлена об'єктивними потребами українського суспільства, ідея національної школи вибудовувалася впродовж усієї української історії через досягнення не лише вітчизняної, а й зарубіжної педагогічної думки. Аналіз історико-педагогічних праць засвідчує, що найбільш досліджуваною постаттю серед зарубіжних педагогів в Україні й світі є видатний чеський мислитель Я. А. Коменський.

Неабиякий інтерес вітчизняних дослідників до творчості Я. А. Коменського підтверджує аналіз наукової коменіологічної літератури в різні історичні періоди. Однак оцінка його доробку залежала від суб'єктивних чинників – ідеологічних, релігійних, культурно-освітніх, політичних. Особливо це стосується тих країн, які часто зазнавали відчутних трансформаційних змін (революцій, міжнаціональних, етнічних, релігійних конфліктів тощо). До таких належить й Україна, яка в ХХ ст. пройшла складний шлях творення власної незалежної держави.

Педагогічна спадщина Я. А. Коменського була предметом особливого наукового зацікавлення багатьох вітчизняних педагогів. На сьогодні маємо значну кількість праць, де науковці реконструювали просвітницьку й суспільну діяльність чеського педагога (В. Кемінь [10], Б. Мітюров [13], Ф. Науменко), проаналізували його педагогічні, філософсько-релігійні погляди (Б. Год [6], Е. Івахненко, І. Каїров, В. Литвинов).

Однак малодослідженим аспектом вітчизняної педагогіки залишаються праці західноукраїнських науковців міжвоєнного періоду, в яких аналізуються педагогічні погляди Я. А. Коменського з метою реформування тогочасної освітньої системи та досліджується його суспільна діяльність. Як було з'ясовано, всебічне опрацювання проблеми так і не стало традиційним у сучасному історіографічному дискурсі.

Мета статті – проаналізувати науково-педагогічні праці представників української педагогіки міжвоєнного періоду та з'ясувати їх вплив на формування національної освітньої моделі в контексті вивчення педагогічних ідей Я. А. Коменського.

У час визвольних змагань українського народу та відродження Української держави (1914–1921 рр.) зріс вітчизняний педагогічний рух, основною метою якого було формування ідей національної школи та національного виховання. У післявоєнний період очевидними стали недоліки тогочасної системи освіти й виховання. Насамперед серед них було визначено недостатнє виховання патріотичної особистості у національному розумінні, безхарактерність та невміння практичного застосування знань. Серед важливих завдань, що постали перед освітою, було виховання патріотичної, високоморальної молоді, яка зможе служити власному народові, відгукнутися на нові повоєнні обставини, в яких опинилася не тільки Україна, а й уся Європа, вміло використати свої знання у практичній суспільно-громадській діяльності.

Звернення до педагогічних ідей Я. А. Коменського, котрий за допомогою освіти прагнув відродити власну країну у свій час, допомагало вітчизняним педагогам знайти шляхи усунення недоліків тогочасної системи навчання виховання. У праці швейцарського педагога Р. Зейделя «Виховні цілі соціальної педагогіки», що була опублікована в західноукраїнському журналі «Вчитель» у 1924 р., розкривається значення виховної концепції Я. А. Коменського для розвитку української школи [8]. На думку автора, чеський педагог є засновником нового соціального виховання, що проявляється у його поглядах стосовно обов'язкового навчання, формування загальної народної школи, донесення через школу знань рідної мови до всіх людей, незалежно від соціальної, расової чи релігійної приналежності. Виховні цілі педагогіки Я. А. Коменського, що базуються на засадах доброчесності, розвитку людини та її прагнення до досконалості і розуміння цінності людського життя у християнському суспільстві пройшли випробування часом і демонструють свою життєздатність в умовах створення української національної школи [8, с. 167]. Як зазначає автор, мета та цілі виховання і навчання, визначені

чеським педагогом, в яких гармонійно поєднується моральне, релігійне, фізичне, трудове виховання разом з професійно-технічною і суспільно-економічною діяльністю, необхідно застосовувати в усіх народних школах. Адже вдале поєднання цих засад допоможе виховати людину з сильною волею, яка здатна подолати труднощі сьогодення, пов'язані з демократизацією суспільства, та допомогти нації у поступі солідарності і соціальної гармонії.

Усвідомлюючи важливість взаємозв'язку школи, спільноти та держави у формуванні і розвитку дитячої особистості, вітчизняні педагоги звертали увагу на соціальне виховання молоді. На основі аналізу педагогічних поглядів вчених минулого вони намагалися вибудувати власну модель навчання і виховання, враховуючи соціокультурний фактор як важливий елемент національного виховання. Дослідженню соціокультурного аспекту педагогічних поглядів Я. А. Коменського та їх впливу на формування філософських й педагогічних ідей Й. Фіхте, який одним з перших теоретично обґрунтував пріоритетні засади соціального виховання, присвячено статтю Д. Коля [11]. Аналізуючи формування та розвиток філософських поглядів Фіхте, автор відзначає вплив ідей чеського педагога на становлення його світогляду, особливо щодо питань виховання. Як і Я. А. Коменський, німецький мислитель відводить важливе значення у вихованні природі, батькам та добрим наставникам, тобто вчителям, адже «людина з природи своєї не є ні доброю ні злою, вона стає такою залежно від того, як користується своєю моральною природою» [11, с. 147]. На думку Д. Коля, німецький педагог услід за Я. А. Коменським вибудовує модель морального виховання, що базується на християнських законах, повазі до старших, до свого та інших народів, сумлінні, любові до ближніх, усвідомленні свого індивідуального внеску у розвиток суспільства.

Питання гармонійного зв'язку між навчанням і вихованням, визначенням їх ролі в сучасній школі, діяльності вчителя та його майстерності хвилювали багатьох українських педагогів. Розуміючи важливість народного виховання молоді, від якого залежить розвиток суспільства і нації, вони аналізували педагогічні погляди Я. А. Коменського, щоб вибудувати власну модель національного виховання згідно з новими реаліями життя. Звернемо увагу на невеликі маловідомі розвідки українських педагогів, в яких переплітаються аналіз тогочасного стану освіти в західній Україні та педагогічні ідеї Я. А. Коменського, що сприяють розвитку вітчизняної педагогічної думки, освіти, теорії навчання і виховання.

Так, у статті І. Лобая [12] розглядається педагогічні ідеї Я. А. Коменського та їх практичне застосування в українських школах. Як відзначає її автор, прагнення чеського педагога до створення кращих форм виховання і навчання в їх взаємозв'язку стало предметом усіх його педагогічних праць. Приділяючи увагу тільки одному компоненту в освітньо-виховному процесі, а саме навчанню, педагоги не зможуть прийти до кінцевої освітньої мети – виховання гармонійно розвиненої особистості [12, с. 6]. Кожна генерація залишає по собі як матеріальний, так і духовний доробок, котрий кожне нове покоління повинно розвивати і примножувати. Саме тому, на думку І. Лобая, звернувшись до спадщини Я. А. Коменського, необхідно визначити основні форми, методи і принципи виховання, які допоможуть впровадити власну національну модель виховання.

Розуміючи важливе значення учительської професії та роль вчителя в освітньо-виховному процесі, українські дослідники звертали увагу на вимоги до вчителів та їх професійну підготовку. Так, в невеликій статті М. Ваврисевича [3] неодноразово наголошується на вимогах чеського педагога до вчителів, які в тодішніх умовах нехтували в українських школах. Досконале нерозуміння тонкощів людської душі, розкриття та допомога у розвитку природних здібностей учнів, фахове володіння навчальним матеріалом і вміння його передати, любов до свого предмета та учнів повинні бути присутніми у всіх учителів [3, с. 2]. На думку автора, ці положення чеського педагога щодо вчительських здібностей є важливим елементом педагогічної майстерності, за допомогою якої прививається любов учнів до навчання, розвиваються їх кращі риси характеру, формується громадянська й національна свідомість молодих людей.

Педагогічні ідеї Я. А. Коменського розглядалися вітчизняними педагогами в контексті створення національної школи з власними пріоритетними функціями і завданнями, соціалізації освіти, виокремлення основних методів та принципів морального, патріотичного й національного виховання. Усвідомлюючи важливе значення виховання молоді, особливо в роки дитинства, що впливає на подальше формування національно-патріотичних поглядів та

визначення суспільно-політичної поведінки людини, українські педагоги приділяли значну увагу моральному вихованню молоді. Саме тому вони розглядали виховну концепцію Я. А. Коменського, яка базується на усвідомленні своєї національної ідентичності та сприяє всебічному розвитку особистості, як таку, що заслуговує гідного застосування у школі.

Так, намагаючись донести до шпорого загалу, особливо до юних читачів, педагогічні ідеї Я. А. Коменського, закарпатський педагог А. Седлачек подає основні принципи його педагогічної концепції та пансофічних ідей у вигляді основних тез [14]. Обравши біблійну форму для визначення основних принципів навчання і виховання Я. А. Коменського, автор наголошує на їх значущості для розвитку шкільництва. На думку А. Седлачека, важливим елементом у процесі навчання є морально-релігійне виховання, оскільки через любов та повагу до Бога людина творить добрі справи, в поглядах чеського педагога істинне християнство полягає у прояві віри через власні добрі вчинки. Поряд з цим в статті підкреслено, що фізична праця як необхідний елемент процесу навчання, повинна сприяти фізичному й розумовому розвитку особистості: «Будь відважний до праці, покинь неробство лінохам. Роби все, що ти зобов'язаний, і будеш розумний» [14, с. 50].

Автор статті також розкриває роль рідної мови у процесі виховання у чеського педагога. Як зазначає А. Седлачек, рідна мова посідає важливу ланку в комунікативній культурі суспільства. Саме володіння рідною мовою є основою функціонування як національної школи, так і характерною ознакою духовного та інтелектуального розвитку суспільства, що об'єднує минулі й майбутні покоління в одне історичне ціле.

Обґрунтований аналіз теоретичних основ педагогічної науки та її практичного застосування в умовах тогочасної освіти можна знайти у відомого закарпатського педагога А. Волошина [4; 5]. Наголошуючи на тісному зв'язку педагогічної науки з усіма галузями та умовами людського життя, він відзначає негативні риси педагогіки Я. А. Коменського, які проявляються тільки у поданні практичних порад, що загалом відносяться до навчання.

А. Волошин вважає, що принципи чеського педагога стосовно пізнання предметів і самих себе, намагання панувати над собою і створіннями природи та прагнути до Бога побудовані за аналогією релігійних наук. Характеризуючи «Велику дидактику», Я. А. Коменського закарпатський вчений відзначає, що вона не має наукового характеру, а містить тільки хорошу методику навчання латинської мови [4, с. 8]. Насамперед, погляди А. Волошина щодо теоретичних основ педагогіки відомого чеського педагога пов'язані з виникненням та розвитком нових течій у педагогічній теорії і науці, які відкидали традиційні методи навчання і виховання. Оскільки серцевиною традиційної освіти стала класно-урочна система, обґрунтована чеським педагогом, то й вона піддавалася критиці та потребувала досконаліших форм і використання нових методів навчання. Саме тому автор звертає увагу на методи навчання у Я. А. Коменського, основною метою яких було пряме передання знань від покоління до покоління. З розвитком науки і техніки на початку ХХ ст. виникла потреба не тільки в масовому переданні знань, але й у навчанні способів мислення, яких бракувало в тогочасній школі.

В інших своїх працях, передусім історико-педагогічних, А. Волошин доволі часто згадує ім'я Я. А. Коменського. Так, у статті «Про шкільне право будучої Української держави» він розглядає його ідеї щодо залучення держави у шкільні справи в контексті аналізу правових норм та устрою вітчизняної школи. На думку автора, Реформація з її виховними ідеями дала поштовх до створення нових типів шкіл – світських, де відчувався менший вплив церкви на школу. У поглядах відомого педагога, який хоч і був священником чесько-братаської церкви, впрізняються ідеї про державну підтримку шкіл, зменшення церковного втручання в шкільні справи [5, с. 138]. Як зазначає А. Волошин, звернення до ідей авторитетних педагогів в комплексі з аналізом тогочасного розвитку культури уможливить впрішити такі нагальні освітні питання, як поділ і розгалуження типів шкіл, їх педагогічний устрій, опіка та нагляд над їх діяльністю, визначення прав і обов'язків шкільної адміністрації, хто і як може відкривати школи.

Педагогічні погляди Я. А. Коменського шпороко висвітлювалися у навчальних посібниках і підручниках з історії педагогіки та загальної педагогіки, які використовувалися у середніх та у вищих навчальних закладах. Звернемо увагу зокрема, на «Педагогіку» Ю. Дзеровича, в якій автор докладно зупинився на аналізі розвитку філософських основ педагогічної думки, виявленні зв'язку між релігійно-моральним вихованням та навчальним процесом і з'ясуванні

його ролі для розвитку вітчизняної освіти [7]. Український педагог наголошує на безперервному зв'язку педагогіки з філософією, оскільки в кожному напрямку педагогічної науки в різні історичні періоди можна знайти філософські основи, пов'язані насамперед з проблемою розуміння суті людського життя, всесвіту та удосконалення внутрішньо-моральної природи особистості. Тому, щоб досягнути педагогічну концепцію Я. А. Коменського та її значення для шкільної практики, необхідно виявити і зрозуміти його філософську систему, що тісно пов'язана з реалістичною філософією Ф. Бекона [7, с. 20].

З філософії Ф. Бекона починається тлумачення людини як частини природи з її духом, що є своєрідним механізмом, призначеним відтворювати природу такою, якою вона є насправді. Автор звертає увагу на те, що при написанні своїх дидактичних робіт Я. А. Коменський часто використовував індуктивний метод англійського мислителя. У процесі навчання цей метод дає змогу людині перейти від живого споглядання речей і предметів та чуттєвого сприйняття навколишнього світу до розуміння абстрактних понять, а вже від нього – до практики.

Водночас Ю. Дзерович зазначає, що чеський педагог звертався і до інших філософів Х. Вівеса, Т. Кампанелли, та інших, в яких перейняв думки щодо універсальної методичної реформи людського знання. Проте Я. А. Коменський використав тільки основні їхні ідеї. Звертався він також до традицій чеського народу, з метою створити власний метод, важлива роль в якому відводилася релігійному вихованню. Розглядаючи типи систем сучасного й минулого виховання, він визначав натуралістичну, гуманістичну, реалістичну й християнську системи, з яких тільки християнське виховання стоїть на тривких світоглядних засадах, дисципліні, почутті обов'язку перед громадою й суснільством. У педагогічній системі Я. А. Коменського значна увага відводиться релігійному вихованню молоді, оскільки релігія для чеського педагога є живою, а не примарною, вона повинна проявити свою життєву силу через діяльність, готуючи до життя не тільки теоретиків, а й практиків [7, с. 39]. Український дослідник вказує, що, будуючи свою теорію нізнання, чеський педагог виділяє три ступені мудрості: теорія, практика і застосування знань. Його філософія пропонує розроблену методіку наукового нізнання світу, раціональну систему переходу від теоретичних основ педагогіки до практичної діяльності і навпаки.

Для українського педагогічного руху міжвоєнного періоду характерним було видання невеликих за обсягом книг для самоосвіти та самовиховання населення. Серед таких видань помітні кілька праць українського педагога П. Біланюка, в яких них опосередковано розглядаються педагогічні ідеї Я. А. Коменського крізь призму дослідження завдань, змісту, принципів та методів навчання і виховання [1, с. 21]. У своїй розвідці «Основні завдання виховання» він наголошує на важливому значенні виховання дітей і молоді для економічного, національного, морального піднесення народу. Як зазначав ще Я. А. Коменський, виховання треба починати з дитинства, оскільки в старшому віці важче приймається нове зерно, бо погані звички та нахили, які глибоко проникли в душу старшої людини, заважають легшому засвоєнню корисних речей [2, с. 8]. На думку автора, від виховання залежить й інтелектуальний розвиток особистості, а інколи людські бажання, пристрасті, звички є сильнішими, ніж настанови розуму. Тому виховання є великою рушійною силою, що може змінити не тільки долю окремої людини, а й усього народу.

Як зазначає П. Біланюк, основними завданнями виховання дитини в сучасному світі є прищеплення дитині добрих звичок, впроблення сильного характеру, привчання дітей до громадського життя та колективної праці, плекання народної свідомості й культури. Обґрунтовуючи кожне із завдань виховання, він наводить приклади, запозичені з прпроди або суспільного життя, що подібні до прикладів Я. А. Коменського.

Зауважимо, що в історико-педагогічних працях українських дослідників міжвоєнного періоду, котрі вивчали освітні й культурні рухи в Україні у XVII – XVIII ст., зустрічається ім'я Я. А. Коменського як просвітника та відомого громадського і релігійного діяча. В них перепліталися педагогічні й історико-культурологічні напрямки рецепції спадщини чеського педагога. Вивчаючи добу Реформації та її вплив на Україну, аналізуючи витoki становлення братських шкіл, їх організацію, педагогічну систему та зміст навчання, вітчизняні дослідники розглядають просвітницьку діяльність Я. А. Коменського, аналізували його педагогічні, релігійні й філософські погляди крізь призму поширення протестантських ідей в Україні.

Громада чеських братів на чолі з відомим педагогом вплинула на розвиток шкільництва в Україні, оскільки «їх школа була народною й національною за своїм характером» [6, с. 352]. У

братських школах та педагогічній системі Я. А. Коменського значна увага приділялась релігійному вихованню. Вивчаючи Святе Письмо, прищеплюючи християнську любов до ближнього, будуючи систему виховання на морально-релігійному ґрунті з основними християнськими цінностями, представники українських братських шкіл наблизилися до ідей гуманістичної педагогіки.

Пошпрюючи науково-педагогічні ідеї Я. А. Коменського, українські прогресивні педагоги долучалися до передової європейської культури, усвідомлюючи своє місце в її духовному просторі. Разом з тим, вони стали провідниками у пошпренні педагогічних, релігійних та філософських поглядів чеського педагога на Схід.

Педагогічна теорія навчання й виховання Я. А. Коменського та його суспільно-політична діяльність були предметом дослідження багатьох українських педагогів у міжвоєнну добу. Пріоритетними напрямками педагогічного аспекту західноукраїнських коменіологічних досліджень стали питання національного, морально-релігійного, трудового й соціального виховання, формування основних засад національної школи. Історико-культурологічний аспект рецепції спадщини чеського педагога проявився в аналізі впливу реформаційних ідей на розвиток вітчизняного шкільництва та у дослідженні зв'язків Я. А. Коменського з українцями, з'ясуванням його ставлення до України.

Отже, західноукраїнська коменіана виявилася у вивченні педагогічної концепції Я. А. Коменського в контексті вирішення актуальних освітніх проблем – соціалізації, демократизації освіти, реорганізації структури національної школи тощо. Провідними тенденціями в розвитку коменіологічних студій стають боротьба за націоналізацію освіти, її відповідність соціальним запитам, зростання демократичних ідеалів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Біланюк П. Значення дитинства в житті людини / Петро Біланюк. – Львів: Видавництво спілки «Діло», 1938. – 19 с.
2. Біланюк П. Основні завдання виховання / Петро Біланюк. – Львів: Видавництво спілки «Діло», 1936. – 16 с.
3. Ваврисевич М. Що таке є вчительство: чи воно є ремесло, чи мистецтво? / М. Ваврисевич // Учительське слово. – 1922. – Ч. 5. – С. 2–3.
4. Волошин А. Педагогіка і дидактика / Августин Волошин. – Ужгород, 1935. – 79 с.
5. Волошин А. Твори / Августин Волошин; під ред. О. Мишанича, П. Чучки. – Ужгород: Гражда, 1995. – 447 с.
6. Год Б. Виховання в епоху європейського Відродження: середина XIV – початок XVII ст. / Борис Год. – Полтава: АСМІ, 2004. – 453 с.
7. Дзерович Ю. Педагогіка / Юрій Дзерович. – Львів: Накладом Греко-католицької богословської академії, 1937. – 248 с.
8. Зайдель Р. Виховні цілі у світлі соціальної педагогіки / Роберт Зайдель // Учитель. – 1924. – № 3. – С. 165–168.
9. Ісаєвич Я. Освітній рух в Україні XVII ст.: східна традиція і західні впливи / Ярослав Ісаєвич // Київська старовина. – 1995. – № 1. – С. 2–9.
10. Кемінь В. П. Педагогічна спадщина Я.А. Коменського в Україні: історіографічний аспект / В. П. Кемінь // Ян Амос Коменський і сучасність: матеріали міжнар. наук. семінару. – Дрогобич: Коло, 2005. – С. 61–67.
11. Колій Д. Ідеї соціального виховання у Фіхте / Дмитро Колій // Світлю. – 1922. – Ч. 7–12. – С. 144–149.
12. Лобай І. Два наирями в народнім вихованню / Іван Лобай // Учительське слово. – 1922. – Ч. 2–4. – С. 6–7.
13. Мітюров Б. Н. Педагогічні ідеї Яна Амоса Коменського на Україні / Б. Н. Мітюров. – К.: Рад. школа, 1971. – 108 с.
14. Седлачек А. Десять заповідей Івана Амоса Коменського / А. Седлачек // Село. Руська читанка. – Ужгород: Типографія «Карпатія», 1927. – 271 с.
15. Чепига І. Пласт і початкова школа / Іван Чепига // Учитель. – 1924. – № 3. – С. 168–172.